

TO *LEXIKON ZUR BYZANTINISCHEN GRÄZITÄT*

ERICH TRAPP

Πανεπιστήμιο Βόννης

Όταν πριν από 30 και πλέον χρόνια άρχισα να συλλέγω νέες και πολύ σπάνιες λέξεις από βυζαντινά κείμενα, ευτυχώς δεν ήξερα ακόμη το μέγεθος του εγχειρήματός μου. Διότι, αν το ήξερα, ίσως και να είχα παραιτηθεί από το λεξικογραφικό μου ενδιαφέρον. Αρχίζοντας λοιπόν να διαβάζω έγγραφα, με σκοπό να τα χρησιμοποιήσω για την προσωπογραφία των Παλαιολόγων, που από τότε προετοιμάζα, δεν σκεφτόμουν ακόμη να αρχίσω συστηματική λεξικογραφική εργασία. Αυτό έγινε το 1974, όταν, ας πούμε, τελείωσε η προϊστορία και άρχισε η ιστορία του λεξικού μου. Τότε αποφάσισα να συλλέξω λεξικογραφική ύλη από τον ένατο ως τον δέκατο πέμπτο αιώνα, για να συνεχίσω έτσι το *Πατρικό Λεξικό* του Lampe και να γεφυρώσω το κενό ως το λεξικό του Κριαρά, παραλείποντας, φυσικά, τα δημόδη κείμενα των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου. Στη συνέχεια όμως συνέβησαν κάποιες βασικές αλλαγές. Εδώ παρουσιάζω μερικούς βασικούς σταθμούς στην εξέλιξη της λεξικογραφικής δουλειάς μου.

1. Αφού είχα αποδελτιώσει τη σχετική ύλη από τους τόμους 100 και εξής της *Πατρολογίας* του Migne και είχα φτάσει στον τόμο 140 (Νικήτας Χωνιάτης) –χρησιμοποιώντας βεβαίως και τις νεότερες και πληρέστερες εκδόσεις των σχετικών κειμένων– απέφυγα να προχωρήσω με τον ίδιο τρόπο. Έχοντας καταλάβει το γιγαντιαίο μέγεθος του σχεδίου, αποφάσισα, το 1981, να λάβω υπόψη τα υστεροβυζαντινά κείμενα, κυρίως μόνον όταν είναι εφοδιασμένα με χρήσιμα ευρετήρια.
2. Μεγάλη σημασία είχαν τα έτη 1982 και 1985/1986, αφού τότε βρήκα εθελοντές αρχικά και ύστερα αμειβόμενους επιστημονικούς συνεργάτες.
3. Το 1985 δημοσιεύτηκε ένα δοκίμιο με τα ως τότε γνωστά μας λήμματα του στοιχείου «Η». Ας σημειωθεί ότι σήμερα ο αριθμός τους έχει αυξηθεί από 300 σε περισσότερα από 500, δηλαδή περίπου κατά εβδομήντα τοις εκατό!
4. Χάρη στην υποστήριξη διαφόρων ιδρυμάτων (Deutsche Forschungsgemeinschaft, Österreichischer Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, Österreichische Akademie der Wissenschaften) κατόρθωσα να επεκτείνω πάλι το πλαίσιο της αποδελτίωσης, συμπεριλαμβάνοντας και πολλές λέξεις της πρωτοβυζαντινής αλλά και αρκετές της υστεροβυζαντινής περιόδου.

5. Κατά την πορεία του έργου διαπίστωνα όλο και περισσότερο ότι, από τα βασικά λεξικά, το μεν του Lampe είναι λίαν ατελές, το δε των Liddell-Scott σήμερα πρέπει να συμπληρωθεί με τη βοήθεια του αμερικανικού *Thesaurus Linguae Graecae*, όπως τώρα γίνεται και από την ισπανική ομάδα του καθηγητή Adrados για το *Diccionario Griego-Español*.
6. Μεγάλη σημασία είχε το λεξικογραφικό συμπόσιο που διεξήχθη το 1989 στη Βιέννη, γιατί δόθηκε η δυνατότητα να συζητηθούν πολλά λεξικογραφικά προβλήματα: λέξεις λατινικής προέλευσης σε νομικά κείμενα, νέα κενά στο *Πατερικό Λεξικό* του Lampe, η αξία των παπύρων για τη μεσαιωνική ελληνική λεξικογραφία, ο λεξικολογικός πλούτος του Θεοδώρου Στουδίτου, ιατρική ορολογία, βυζαντινοί λεξικογράφοι, λεξικογραφία και κριτική των κειμένων, σύνθεση λέξεων και άλλα.

Έπειτα από μια τέτοια εκτενή προετοιμασία, επιχείρησα πριν από μερικά χρόνια να δημοσιεύσω το *Lexikon zur byzantinischen Gräzität (LBG)*, μολονότι διαπισθάνθηκα ότι θα έχει κενά και σφάλματα. Ήμουν όμως σίγουρος πως ο μεγάλος και ως επί το πλείστον, ως τώρα, άγνωστος λεξικολογικός πλούτος έπρεπε να εκδοθεί, προκειμένου να υπάρξει επιστημονική πρόοδος. Ας μου επιτραπεί να αναφέρω μερικούς αριθμούς σχετικά με τη στατιστική της συλλογής: σήμερα έχουν συλλεγεί περίπου 60.000 λέξεις από σχεδόν 2.000 κείμενα περίπου 160.000 σελίδων, από τα οποία μόνο το ένα τρίτο ή ίσως λιγότερα είναι εφοδιασμένα με χρήσιμο ευρετήριο. Όλα τα άλλα κείμενα χρειάστηκε να διαβαστούν είτε από μένα είτε από συνεργάτες.

Όσον αφορά τη μέθοδο της λεξικογραφικής εργασίας, θα μιλήσω πρώτα για τη φάση της αποδελτίωσης. Έπρεπε να επιλεγούν οι παρακάτω κατηγορίες λέξεων από τα κείμενα:

1. Όλες οι μεσαιωνικές λέξεις που είτε δεν αναγράφονται καθόλου στα Λεξικά των Liddel-Scott (και στο *Συμπλήρωμά* του) και του Lampe είτε παραδίδονται μόνο από μία πηγή ή είναι γνωστές μόνο από μαρτυρία μεταγενέστερου κειμένου. Δεν λαμβάνονται όμως υπόψη λέξεις που εφευρέθηκαν από τους γραμματικούς για να αποδείξουν τη δήθεν ετυμολογία τους.
2. Λέξεις με νέες σημασίες – τονίζω πως σε αυτό τον τομέα δεν μπορούσε να γίνει τίποτε άλλο παρά να τεθεί ο θεμέλιος λίθος για μελλοντική έρευνα.
3. Χρήσιμες διαφορετικές αναγνώσεις από τα κριτικά υπομνήματα των εκδόσεων.
4. Ξένες λέξεις με εξελληνισμένο τύπο, όχι όμως απλές μεταγραφές.
5. Επιθετικοί, επιρρηματικοί και ρηματικοί παραγωγικοί τύποι κυρίων ονομάτων, εκτός εάν αυτοί υπάρχουν ήδη στο *Wörterbuch der griechischen Eigennamen* των Pape & Benseler.

6. Μόνον πολύ σπάνια γίνονται αποδεκτές συνδεδεμένες λέξεις (π.χ. *εξότου*), που συχνά απαντούν σε έγγραφα καθώς και σε κάποιες νεότερες εκδόσεις λογοτεχνικών κειμένων. Το πρόβλημα αυτό της μεσαιωνικής ελληνικής ορθογραφίας πρέπει να λυθεί από άλλους στο μέλλον.

Αφού έτσι αποδελτιώθηκαν όλες οι ενδιαφέρουσες λέξεις από τα κείμενα, στη συνέχεια ελέγχθηκε και συμπληρώθηκε η συλλογή, κατά την επεξεργασία του καθενός από τα οκτώ τεύχη, με βάση τα ακόλουθα βοηθήματα:

1. Τα μεγάλα λεξικά *Thesaurus Graecae Linguae* (Stephanus-Hase-Dindorf) και εκείνα των Du Cange και Sophocles.
2. Μικρότερες συλλογές, κυρίως αθησαύριστων λέξεων (όπως αυτές των Κουμανούδη, Πεζόπουλου, Μανδηλαρά, Δετοράκη κτλ.) ή ειδικών γλωσσαρίων (λ.χ. των Caracausi, Tougard, Renauld κτλ.).
3. Την αδημοσίευτη συμπληρωματική ύλη για τον *TGL*, που τον περασμένο αιώνα συνέλεξε ο Emmanuel Miller, και βρίσκεται στη δελτιοθήκη του και σε προσωπικά του σημειώματα πάνω στο δικό του αντίτυπο του *TGL* (*cod. Par. Suppl. gr.* 1203-11 και 1214-18).
4. Τον δίσκο CD ROM του αμερικανικού *Thesaurus Linguae Graecae*, το σπουδαιότερο βοήθημα, με το οποίο σήμερα είναι δυνατό να συμπληρωθούν σχεδόν όλα τα κενά του ελληνικού λεξιλογίου των Liddel-Scott και Lampe ως τον έκτο αιώνα ή και ακόμη μεταγενέστερα.

Αφού με τέτοιον τρόπο η συλλογή μας αυξήθηκε και ολοκληρώθηκε περίπου κατά είκοσι τοις εκατό, έγινε αντιπαραβολή με λεξικά της νεότερης ελληνικής (των Κριαρά, Somaverra, Σταματάκου, Ανδριώτη, Δημητράκου, λεξικά των διαλέκτων), όπως και με εκλεκτές εργασίες που αφορούν την ορολογία (π.χ. Κουκουλές, 1948-1957). Ο σκοπός της σύγκρισης αυτής είναι διττός: αφενός μεν υποστηρίζεται η κατανόηση της σημασίας και αφετέρου διαπιστώνεται η διάρκεια μιας λέξης.

Μετά τα παραπάνω άρχισε η φάση της επεξεργασίας των λημμάτων:

1. Τουλάχιστον τρία τέταρτα των παραπομπών, μέρος των οποίων πρέπει πρώτα να εμπλουτιστεί από τις νεοφανείς εκδόσεις, χρειάζονται έλεγχο για να εξακριβωθεί η σημασία των σχετικών λέξεων.
2. Οι παραπομπές ταξινομούνται σημασιολογικά και χρονολογικά, όσο αυτό είναι δυνατό.
3. Ενίοτε δίνεται τμήμα της αλληλουχίας του λόγου, π.χ. παρατίθεται ένα επίθετο, εάν πρόκειται για ουσιαστικό.
4. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν μπορεί να δοθεί ακριβής μετάφραση, αλλά μόνον περίφραση της σημασίας.

5. Οι παραπομπές στα κείμενα δίνονται κατά κανόνα συντομευμένα, με εξαίρεση μικρών και ως προς το λεξιλόγιο «άκαρπων» κειμένων, για τα οποία παρατίθενται ή ο τίτλος ή ο εκδότης ή και τα δύο.
6. Από ένα κείμενο δεν αντλούνται συνήθως περισσότερες από δύο παραπομπές.
7. Αν μια λέξη είναι πολύ διαδεδομένη στη βυζαντινή εποχή, δίδονται παραπομπές μόνο στις παλαιότερες μαρτυρίες.
8. Η ετυμολογία δηλώνεται μόνο εάν μια λέξη είναι ξένης προέλευσης ή αν, ως δημώδης, μπορεί αναμφισβήτητα να αναφέρεται και σε λόγιο ελληνικό τύπο. Εννοείται πως οι χιλιάδες των σαφέστατα σχηματισμένων συνθέτων δεν χρειάζονται υπόδειξη των συστατικών μερών τους.
9. Για όρους απτών αντικειμένων (Realia) και των διαφόρων επιστημών (βοτανική, νομική, αστρολογία κτλ.) γίνεται παραπομπή σε ειδικές μελέτες, ώστε να διευκολύνεται η επεξεργασία του λήμματος.
10. Παραπομπές γίνονται καμιά φορά και σε χειρόγραφα, προπάντων όσον αφορά την ύλη που έχει συλλέξει ο Miller από κείμενα που μέχρι σήμερα έμειναν ανέκδοτα. Μολονότι, φυσικά, είναι αδύνατο να γίνει επιβεβαίωση των λημμάτων αυτών, αξίζει, κατά τη γνώμη μου, να μην αποκλείονται, όταν φαίνονται αξιόπιστα ως προς τον γλωσσικό σχηματισμό τους.
11. Ενίοτε προτάσσονται διορθώσεις ή προτιμώνται οι αναγνώσεις των χειρογράφων που οι εκδότες απέρριψαν στο κριτικό τους υπόμνημα.
12. Φανερά παρεφθαρμένες λέξεις δεν γίνονται δεκτές, κυρίως όταν προέρχονται από πεπαλαιωμένες εκδόσεις με κακές αναγνώσεις.
13. Στο τέλος του κάθε λήμματος βρίσκει κανείς όσο το δυνατόν περισσότερες παραπομπές σε άλλα λεξικά και σπανιότερα σε σχετικές μελέτες. Ο βασικός στόχος μου για το πρώτο είναι –ακολουθώντας το καλό παράδειγμα του Κριαρά– να δηλώσω τη διάρκεια ύπαρξης μιας λέξης στην αρχαία, τη μεσαιωνική και τη νεοελληνική γλώσσα, όπως και στις διαλέκτους.

Αξίζει να υπογραμμίσουμε και το όφελος που προκύπτει από τη χρήση του υπολογιστή. Επεξεργαστήκαμε το δοκίμιο για τις λέξεις από «Η» με τον παραδοσιακό τρόπο. Σήμερα, όμως, μια τέτοια μέθοδος θα ήταν αδιανόητη. Η βοήθεια του υπολογιστή έχει γίνει απαραίτητη όχι μόνο για τη συχνή συμπλήρωση της λεξικογραφικής ύλης από νέα κείμενα, τουλάχιστον για τα τμήματα που τώρα βρίσκονται στο στάδιο της επεξεργασίας, αλλά και για την κοπιαστική αλλαγή των παραπομπών σύμφωνα με νέες εκδόσεις γνωστών κειμένων, καθώς και για τη σύγκριση με τα προαναφερθέντα λεξικά ή τις λεξικογραφικές συλλογές. Ως σπουδαιότερη όμως συμβολή του υπολογιστή πρέπει να θεωρείται η δυνατότητα συστηματικής παραβολής του πίνακα λέξεων του CD ROM του αμερικανι-

κού *Thesaurus Linguae Graecae* με τη συλλογή μας. Ας μνημονευτεί πως υπάρχει και άλλος δίσκος, ονομαζόμενος *PHI*, ο οποίος περιλαμβάνει επιγραφές και παπύρους, αλλά δεν φαίνεται πολύ χρήσιμος για τους σκοπούς μας, για μια σειρά λόγων: σχεδόν όλες οι νέες και σπάνιες λέξεις των κειμένων αυτών, με αρκετές μαρτυρίες, βρίσκονται είτε στο *Liddell-Scott* είτε στο νέο *Συμπλήρωμα* του Glare. Δεν υπάρχει, επίσης, αλφαβητικός πίνακας, για να διευκολύνεται η εξεύρεση λέξεων που παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Τέλος, λίγες μόνον συλλογές βυζαντινών εγγράφων ελήφθησαν υπόψη.

Πα να συνοψίσω: όλα τα συμπληρώματα, οι αλλαγές και η τελική σύνταξη των λημμάτων (ορθογραφία, ετυμολογία, μετάφραση, σημασιολογική και χρονολογική κατάταξη των παραπομπών, παράθεση βιβλιογραφίας) χρειάζονται ηλεκτρονική επεξεργασία. Επίσης, στο μακρινό μέλλον, μετά την αποπεράτωση του *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, θα διευκολυνθεί η σύνταξη ενός συμπληρώματος. Παρά ταύτα, πριν να τελειώσω το εγκώμιο των πλεονεκτημάτων του υπολογιστή και ιδιαίτερα του ηλεκτρονικού *TLG*, θέλω να αναφερθώ και στα μειονεκτήματα του τελευταίου. Είναι φανερό ότι η ηλεκτρονική αυτή έκδοση δεν παρέχει για κάθε παραπομπή παρά μόνον το κείμενο της σχετικής έκδοσης, χωρίς να έχουν ληφθεί υπόψη παραλλαγές χειρογράφων και κριτικές σημειώσεις. Π' αυτό και στο μέλλον θα παραμείνει απαραίτητη η χρήση των έντυπων κειμένων, ώστε να μπορεί ο λεξικογράφος να ανακαλύπτει λάθη, παραναγνώσεις, εικασίες εκδοτών αλλά και αξιόλογη λεξικολογική ύλη που προέρχεται από διαφορετικές γραφές (*variae lectiones*) των κριτικών υπομνημάτων.

Αν λοιπόν ρωτήσει κανείς σε τι θα είναι χρήσιμο το *LBG*, θα απαντήσω πρώτα αρνητικά και κατόπιν θετικά. Τι δεν μπορεί να είναι; Δεν θα τολμήσω να το συγκρίνω, ως βοήθημα, με το *Liddell-Scott* για τα αρχαία ελληνικά ή με το λεξικό του Κριαρά για τα δημόδια μεσαιωνικά, ενώ πρέπει να αποφύγω ολωσδιόλου τη σύγκριση με τα ακόμη ογκωδέστερα – το *Diccionario Griego-Español* και το *Ιστορικό Λεξικόν της Νέας Ελληνικής*. Ας κρίνουμε το *LBG* στο πλαίσιο της μακροχρόνιας παράδοσης και της βαθμιαίας βελτίωσης των λεξικών της αρχαίας ελληνικής (Stephanus, Passow, Hase, Dindorf κτλ.), που όμως βασίζονται στο γεγονός ότι ο αριθμός των αναγνωστών των κλασικών συγγραφέων ξεπερνά κατά πολύ τον αριθμό εκείνων των βυζαντινών κειμένων. Γίνεται αμέσως φανερό, κατά τη γνώμη μου, πως, επειδή η βυζαντινή φιλολογία υστερεί, ακόμη σήμερα, σε ανάπτυξη, θα χρειαστούν μερικές γενιές για να δημιουργηθεί ένα λεξικό για τα βυζαντινά, που να είναι ισάξιο του *Liddell-Scott*. Άλλωστε, για να τελειοποιηθεί ένα τέτοιο έργο, δεν υπάρχει μόνον το πρόβλημα της επαναλαμβανόμενης ανάγνωσης των ίδιων κειμένων. Συχνά το κριτικό θεμέλιο των ανά χείρας εκδόσεων δεν αρκεί, ώστε να κατοχυρώνεται η αξιοπιστία καθεμιάς νέας και δυσσερμηνευτής λέξης.

Ας ασχοληθούμε τώρα με το προσδοκώμενο όφελος από το λεξικό. Ευελπιστούμε ότι το *LBG* θα είναι:

1. νέο και βασικό βοήθημα για την ερμηνεία πολλών κειμένων από τον τέταρτο ως τον δέκατο πέμπτο αιώνα·
2. θεμέλιο για μελλοντικές κριτικές εκδόσεις·
3. νέα και πολύ ασφαλέστερη βάση για την ιστορία ελληνικών λέξεων από την αρχαιότητα ως τη νεότερη εποχή συμπεριλαμβανομένων και των διαλέκτων·
4. χρήσιμο έργο για την παλαιοσλαβική φιλολογία, λόγω των πολλών μεταφράσεων από βυζαντινά κείμενα και λόγω του δανειακού σχηματισμού σύνθετων λέξεων, προπάντων στα αγιολογικά έργα, και
5. ωφέλιμο βοήθημα και για άλλους γειτονικούς επιστημονικούς κλάδους, όπως είναι η κλασική φιλολογία, η θεολογία, η γλωσσολογία, η μεσαιωνική ιστορία, η παπυρολογία και η μελέτη των ανατολικών λαών.

Πρέπει, ακόμη, να μιλήσω για την πρόοδο και την προοπτική ολοκλήρωσης του έργου, πράγμα σπουδαίο, αφού ξέρουμε ότι ένα λεξικό δεν μπορεί να γίνει ποτέ βοήθημα χρησιμοποιούμενο από το κοινό, αν δεν έχει φτάσει στο στοιχείο «Ω». Με την προϋπόθεση πως, από τη μια πλευρά, και η δομή και η έκταση του λεξικού θα μείνουν σχεδόν अपαράλλακτες και, από την άλλη, ότι δεν θα προκύψουν μελλοντικά νέες εκδόσεις βυζαντινών κειμένων, που πρέπει οπωσδήποτε να λαμβάνονται υπόψη σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι σήμερα, όλα θα εξαρτηθούν από την οικονομική υποστήριξη των προαναφερθέντων επιστημονικών ιδρυμάτων. Αν η χρηματοδότηση του έργου παραμείνει ως έχει σήμερα, ελπίζω να είναι έτοιμο το μισό μέχρι το επόμενο συνέδριο βυζαντινών σπουδών στο Παρίσι, το 2001. Τα υπόλοιπα τέσσερα τεύχη (Λ-Ω) υπολογίζεται να εκδοθούν κατά τα επόμενα δέκα χρόνια, ώστε να ολοκληρωθεί το λεξικό περίπου το 2011. Όλο το έργο θα περιέχει περίπου 1.800 σελίδες, σε δύο τόμους, με τουλάχιστον 70.000 λήμματα.

Πριν τελειώσω την ανακοίνωσή μου, θα ήθελα να απευθύνω μια παράκληση σε όλους τους ελληνιστές. Θα τους ήμουν ευγνώμων, αν μου έστελναν κριτικές σημειώσεις και υποδείξεις άγνωστων εκδόσεων βυζαντινών κειμένων ή συγγραφέων πολύτιμων γλωσσικών μελετών. Από την πλευρά μου, θα είμαι πάντοτε έτοιμος να παράσχω πληροφορίες όσον αφορά το ως τώρα ανέκδοτο μέρος του λεξικού μας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. 1948-1957. *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. Α'-Στ'. Αθήνα: Συλλογή Γαλλικού Ινστιτούτου.